IDEEA DE CULTURĂ ŞI LITERATURĂ UNIVERSALĂ LA EMINESCU

DE

I. CONSTANTINESCU

Secolul al XIX-lea este secolul desăvîrşirii şi consolidării statelor naţionale europene. O dată cu apariţia conştiinţei naţionale, se conturează şi un început de conştiinţă universală, a unităţii în diversitate, conştiinţa că oamenii, aparţinînd unor naţiuni diferite, în dezvoltarea lor continuă, nu pot trăi izolat economic, ideologic, cultural. Procesul apariţiei conştiinţei universale, în înţelesul ei modern, nu renascentist ori europenist, începe încă de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea. Realizarea teoretică a ideii de *Weltliteratur* nu putea avea loc decît în aceste condiţii, o dată cu dezvoltarea pe toate planurile, către capitalism, a ţărilor din apusul Europei. Contribuţiile pe care le-au adus la definirea şi fundamentarea conceptului de literatură universală Lessing, Herder, August Wilhelm Schlegel, Villemain şi, mai ales, Goethe sînt deosebit de semnificative. Către mijlocul veacului, în *Manifestul Partidului comunist*, ca o concluzie a unei întregi dezvoltări, se consemna, dialectic, realitatea literaturii universale: „În locul vechilor izolări locale şi naţionale se dezvoltă schimbul mondial, dependenţa naţiunilor una de alta. Şi, ceea ce este adevărat pentru producţia materială, este tot atît de adevărat şi pentru producţia intelectuală. Creaţiile literare ale unei naţiuni devin proprietatea comună a tuturor. Îngustimea şi exclusivismul naţional devin pe zi ce trece tot mai cu neputinţă, din numeroasele literaturi naţionale şi locale se formează o literatură universală".

În Principate, în România secolului trecut, orizontul literar-cultural „se dilată" considerabil o dată cu Eliade, Pumnul, Maiorescu. Aşa-numita *epocă Alecsandri*, în termenii lui Ibrăileanu, a fost mai ales o epocă de acumulări, în care eforturile principale ale cărturarilor români erau îndreptate spre realizarea unei literaturi de adîncă inspiraţie autohtonă. *Epoca Eminescu* a fost cu deosebire o epocă de sinteză, de salt calitativ, în care se constituie conştiinţa specificităţii naţionale a literaturii noastre (ideea specificului naţional se consolidează acum) şi, totodată, a valorii ei în contextul artistic al vremii. În acest timp, cel mai mare poet al nostru enunţă şi comentează, pentru prima dată la noi, ideea universalităţii culturii şi literaturii, pe care o reia, cu diversele ei implicaţii, în mai multe rînduri.

Este pe deplin explicabil de ce ideea de literatură universală apare pentru prima dată la Goethe, omul integral, personalitatea cea mai complexă a vremii, în

BDD-A1599 © 1965 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:53:59 UTC)

condițiile social-culturale cunoscute. Ca și în cazul lui Goethe, spiritul multilateral al lui Eminescu, expresia unor împrejurări personale și sociale complexe, manifestă de timpuriu tendința către universalitate. În epoca Vienei, citea, scrie Ștefanelli, în limba germană, operele celor mai însemnați scriitori. El nu se mărginea numai la lectura operelor originale ale scriitorilor germani, ci citea tot felul de cărți traduse din alte literaturi în limba germană, și cum germanii în această privință sînt foarte bogați, Eminescu avea ocazia să cunoască toată literatura străină în traduceri germane. După mărturiile lui Slavici, cu deosebire largi îi erau cunoștințele în ceea ce privește literatura tuturor popoarelor, istoria universală și cea română, filozofia tuturor timpurilor. Informațiile sale deosebit de bogate se datorau și diverselor tratate și studii citite în vremea studenției, ca, de pildă, *Allgemeine Geschichte der Literatur*, Stuttgart, 1869, a lui Johannes Scheer, *Akademische Vorlesung übei indische Literaturgeschichte*, 1852, de Albrecht Weber și altele. Orizontul literar al lui Eminescu era foarte larg. Cunoștea literatura antică elină și latină, literatura indică și cea persană, literaturile Renașterii, clasicismul francez și luminismul, îi citise pe Richardson și Rousseau, pe Alfieri și Voltaire, pe Schiller și Goethe; îi erau cunoscute operele lui Byron și Shelley, Hugo și Lenau; era la curent cu literatura ultimelor decenii, Poe, Scribe, Delavigne, Kotzebue, uneori în amănuntele ei, Dumanoir, Ierwitz, mergînd cu informația pînă la zi, Björnson, Gogol, Al. Dumas-fils, Sardou. Important este că Eminescu înțelegea literaturile naționale în specificul lor, fără a le asimila, ca Voltaire, spiritului autohton și, mai mult decît Goethe, fără a considera una dintre acestea drept model etern, la care să ne înapoiem adesea. Poetul avea simțul relativității valorilor artistice și perspectiva lor istorică. Cultul deosebit pentru Shakespeare nu însemna limitarea gustului public la o modalitate literară strălucită. Exemple de artă adevărată erau, pentru Eminescu, deopotrivă Homer și Sofocle, Shakespeare și Molière, Goethe, Gogol și Hugo. Literaturile particulare trebuie considerate în ambianța specifică în care s-au produs. Cu aplicare la realitatea noastră, poetul scria: „La istorie și istoria literaturii române — continuitatea în dezvoltare este condiționată de știința istoriei și a faptelor ei" [1]. Marele poet era un adversar al dogmelor clasice ale creației artistice. Dascălul cel mai mare al artei e natura. El considera rolul deosebit al geniului, al originalității individuale și naționale. Eminescu aprecia opera de artă nu numai pentru perfecțiunea ei, precum clasicii, ci mai ales pentru noutatea și specificitatea ei.

Arta și omul ca obiect al artei nu pot exista izolat. Ideea artei ca expresie a spiritului universal se constituie în germene la Eminescu încă în epoca pre-vieneză. „Gazeta Transilvaniei" din 16 mai 1868, la venirea trupei Pascali în Brașov, scria entuziast că aceasta: „va înfățoșa publicului dramaturgia după toate regulile artei și mai mult din punct de vedere a omeniei întregi, decît din altele particulari ori provinciali..." [2]. Eminescu subscria desigur la această însemnată opinie, cu atît mai mult cu cît în același timp, lucra la traducerea cărții lui Roetscher, *Arta reprezentării dramatice*, a istoriei în compendiu, a teatrului universal, care, între altele, nega ideea unui teatru *local*, a unei „comice" locale, ce contrazicea cu desăvîrșire ființei artei dramatice. Este vremea cînd la București începe romanul *Geniu pustiu*, terminat în anii studiilor vieneze. Aici aflăm una din marile idei ale vieții și operei sale, ideea unității în diversitate, a unei omeniri unitare, constituită din multitudinea națiunilor egale între ele: „Aș vrea ca omenirea să fie ca prisma, spune Toma Nour, una singură, strălucită, pătrunsă de lumină, care are însă atîtea colori. O prismă cu mii de colori, un curcubeu cu mii de nuanțe. Națiunile nu sînt decît nuanțele prismatice ale omenirii...".

[1] Notă la articolul *Cultură și știință*.

[2] Apud Perpessicius, *Alte mențiuni de istoriografie literară și folclor*, E. P. L., 1962, p. 89.

BDD-A1599 © 1965 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:53:59 UTC)

La Viena, în 1870, Eminescu scrie articolul *Cultură și știință*, rămas multă vreme în manuscris, articol în care fundamentează conceptul universalității culturii și literaturii. După ce consideră cultura ca suma întregii vieți spirituale a unui popor [3], aspirațiile și înfăptuirile sale în artă și știință, moravurile și obiceiurile sale, ajunge la definirea acesteia drept expresie a spiritului general al umanității. „Cultura, spune poetul, nu-i mărginită la un singur teren, ci o proprietate a ei luată în sens înalt, este *universalitatea* ca semn caracteristic distinctiv..." „...scopul culturii este individual în fiecare om singuratec, fără v'o referință nemijlocită și folositoare la întregul și generalitatea semenilor săi, și cu toate acestea în legătura cea mai intimă cu scopul general. Cele mai particulare se anină aicea nemijlocit de cele mai generale, tocmai așa precum omul se unește nemijlocit cu omenirea, *vede*, *împlinește* și *pricepe* scopul și chemarea sa în *ea*, mai mult decît în comunitatea mai îngustă a familiei, comunei și statului..." 4 Cultura și literatura universală se constituie din diversele culturi și literaturi particulare. Așa cum omul, spune Eminescu, își află întemeierea în natura sa ca om, așadar în lucrul cel mai general, în omenire, în umanitate, „și cultura e înainte de toate individuală, însă totalitatea indivizilor și prin urmare fiecare la locul său are de a exprima și a pune în viață înălțimea și stadiul spiritului național, acesta-i scopul cel comun tuturor" [5]. În noile condiții ale dezvoltării societății secolului al XIX-lea, izolarea statală era un fapt depășit. Poetul înțelegea că literatura și cultura au urmări asupra marginilor lor individuale și această trecere peste margini se realizează în „perpetuarea transmisă a culturii". Perpetuarea transmisă în spațiu și timp a culturii, a valorilor autentice ale acesteia, devine astfel un factor de promovare și consolidare a realității literaturii universale.

Eminescu avea simțul varietății și specificității culturilor și literaturilor, dezvoltat în spiritul esteticii romantismului, și izvorît din conștiința deosebirilor de ambianță istorică de la un popor la altul. Omenirea este ca prisma. „Națiunile nu sînt decît nuanțele prismatice ale omenirei, scrie Eminescu în *Geniu pustiu*, și deosebirea dintre ele este atît de naturală, atît de explicabilă, cum putem explica din împrejurări anume diferența dintre individ și individ". Vorbind în felul poetului, nici o literatură puternică și sănătoasă nu poate exista decît determinată de caracterul poporului căruia îi aparține. „O adevărată literatură trainică, scrie el [6], care să ne placă și nouă și să fie originală și pentru alții nu se poate întemeia decît pe graiul viu al poporului nostru propriu, pe tradițiile, obiceiurile și istoria lui, pe geniul lui". Despre Shakespeare, considerat de Eminescu cel mai mare poet al tuturor timpurilor, spune, cam în aceeași vreme cînd scrie articolul *Cultură și știință*, că este al poporului său prin excelență, pentru că el a receptat și a exprimat cu adîncime felul său de a vedea și a gîndi, culoarea caracterului său particular. Fără îndoială, scria poetul, există talente individuale, dar ele trebuie să se pătrundă de modul de a fi al poporului lor, pentru a produce ceva permanent. Scriitori ca Scribe, Sardou ș.a. vor rămîne simple documente de istorie literară, fără a putea intra în sfera majoră a universalității, pentru că „înainte de toate nu sînt naționali. ...naționali în genere, autori adecă de aceia care *înțelegînd*

[3] Literatura națională constituind focarul spiritului poporului, elementul moral și estetic al culturii, vezi Eminescu, *Scrieri politice și literare*, ed. I. Scurtu, p. 13.

[4] „Bul. M. Eminescu", an III, 1942, fasc. 9, p. 83—84.

[5] *Ibidem.*

[6] În articolul *Notițe bibliografice*, publicat la „Timpul", în nr. din 14 februarie 1880.

BDD-A1599 © 1965 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:53:59 UTC)

spiritul națiunii lor, să ridice prin și cu acest spirit pe public la înălțimea nivelului lor propriu" [7].

Eminescu n-a avut niciodată ideea culturilor și literaturilor mari și mici. Între culturile și literaturile diverselor popoare el distingea pe acelea *mari* ori *mai puțin multilaterale*, fiecare dintre ele avînd, în contextul universal, valoarea și specificitatea ei bine distincte.

Poetului nu-i era străină nici noțiunea comparatismului cultural-literar. Nu este vorba, desigur, numai de un studiu comparativ al operelor unor scriitori (într-o cronică la spectacolul cu *Revizorul* concludea că toți autorii populari, de la Homer la Gogol, sînt mai mult epici), ci de o tratare de ansamblu a literaturilor și culturilor, în interdependența lor, pentru a le evidenția mai pregnant originalitatea. În concepția lui Eminescu, literatura națională se constituie din elemente foarte importante, care nu sînt opera oamenilor singulari, ci sînt comune tuturor, „acestea-s elemente ale spiritului poporului, pe care *comparîndu-l* cu *alte spirite ale popoarelor*, îl numim cult" [8].

Deși poetul nu a sesizat suficient contradicțiile antagonice din sînul fiecărei culturi naționale, el a acuzat adesea cultura claselor suprapuse, ajungînd la ideea unei literaturi și culturi internaționale („cosmopolite", în sensul pe care-l are cuvîntul la Eminescu) pe linia valorificării bunurilor artistice proprii fiecărui popor.

Condițiile universalității sînt, după Eminescu, sau în spiritul vederilor sale, mai multe. În primul rînd, după cum am văzut și mai sus, puternica specificitate națională. „O recepțiune fără ca forța caracterizatoare a faptelor să fie individualitatea națională, nici nu se poate cugeta măcar", scrie poetul într-o adnotare la traducerea cărții lui Roetscher, *Arta reprezentării dramatice*. În legătură indisolubilă cu aceasta se află fondul de adevăr, de viață autentică, valoarea estetică și etică, accesibilitatea operei de artă. Eroul literar trebuie să fie, ca la Shakespeare, „muruit din gros" cu culoarea caracterului său. Unul din scopurile literaturii, culturii în genere, este acela de a influența viața morală a societății. De aceea Eminescu manifesta multă rezervă față de teatrul francez „de ultimă modă" pe atunci (Al. Dumas-fils, V. Sardou) care, după expresia poetului, „se învîrtea foarte adesea în jurul adulterului".

Simpla răspîndire, întîmplătoare și la un moment dat, a unui anumit fel de literatură nu-i conferă acesteia calitatea de universalitate. Sînt scriitori care au produs „creațiuni ale fantaziei pure, fără corelațiune cu realitatea, creațiuni ce prin noutatea lor atrag cîtva timp publicul și sînt la modă. Descriind situații factice, personaje factice sau manierate, sentimente neadevărate sau simulate, umflînd un sentimentalism bolnav în volume întregi, acești autori — numărul lor în străinătate este foarte mare — au un public mai numeros de cum ar merita și primejduiesc în mare grad gustul, sentimentul adevărului și bunul simț" [9]. Răspîndirea este în mod evident o modalitate de manifestare a universalității, cînd ea este efectul valorii și influenței pe care opera literară le colportează în spațiu și timp. Creațiile lui Shakespeare și Molière au atributul viu al perenității, pentru că pasiunile omenești vor rămîne mereu aceleași. Eminescu recomanda cu deosebire dramaturgilor și trupelor teatrale românești tragedia lui Shakespeare, comedia lui Molière, drama lui Hugo, teatrul lui Björnson, ca valori universale din a căror frecventare scena și cultura românească în genere ar avea profituri

[7] Eminescu, *Scrieri politice și literare*, ed. cit., p. 60—61.

[8] *Cultură și știință*, loc. cit., subl. n.

[9] Din articolul *Novele din popor de Ioan Slavici*, în „Timpul" din 28. III. 1882, apud. „Bul. M. Eminescu", 1937, fasc. 15, p. 11.

BDD-A1599 © 1965 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:53:59 UTC)

însemnate. Poetul recunoştea aşadar, implicit acţiunea de influenţă ce se exercită la un moment dat din partea unei literaturi asupra alteia, atunci cînd factorii de tot felul o permit. Ideea aceasta apare de mai multe ori în articolele şi cronicile dramatice ale lui Eminescu [10] şi este ilustrată de însăşi creaţia sa (dacă ar fi să ne referim numai la încercările dramatice, prezenţa, aici, a unor ecouri din Shakespeare ar fi suficient doveditoare).

În procesul cunoaşterii, răspîndirii şi consolidării realităţii literaturii universale un rol de seamă îl au traducerile. „Este înainte de toate trebuinţa ca să traducem clasicii străini..." spune Eminescu într-o încercare pentru teatrul de păpuşi intitulată *Infamia, cruzimea şi desperarea sau peştera neagră şi căţuile proaste sau Elvira în desperarea amorului.* Poetul era conştient de faptul că traducerile nu fac o literatură, dar considera, asemenea înaintaşului său Eliade, că opera de traducere a literaturilor străine, făcută în spirit selectiv (şi Eminescu era împotriva traducerilor de orice fel) este un act de creaţie şi de îmbogăţire a literaturii naţionale. Pe acelaşi teren se realizează vehicularea ideilor majore ale umanităţii în procesul de interferenţă şi înrîurire a diferitelor literaturi particulare. Literatura traducerilor devine astfel, în concepţia poetului, un mijloc preţios de cunoaştere şi comprehensiune între naţiuni („între naţiunile cununate spiritualmente" cum ar spune Eminescu). Nu este vorba numai de traducerea scrierilor beletristice, dar şi de aceea a studiilor ori a tratatelor de istorie culturală-literară. Poetul însuşi a tradus parţial sau integral creaţii din opera lui Homer, Horaţiu, Shakespeare, Schiller, Goethe, Hugo, Augier. De asemenea din Kant şi Roetscher. Un alt mijloc de promovare a realităţii literaturii universale îl constituie, în spiritul ideilor lui Eminescu, studiile, articolele şi cronicile despre literatura şi teatrul mondial. În activitatea sa de cronicar dramatic şi publicist, el a acordat o deosebită atenţie şi acestui fapt. Articole ca *Teatrul românesc şi repertoriul lui, În contra influenţei franceze asupra teatrului românesc,* studiul *Cultură şi ştiinţă* şi numeroasele sale cronici dramatice au avut un rol însemnat în procesul de lărgire a orizontului literar în România şi în impunerea ideii universalităţii literare.

Conceptul de literatură universală se realizează la Eminescu, în funcţie de cele mai înalte valori morale şi sociale ale umanităţii. În studiul citat mai sus, unde, după cum am văzut, cultura şi literatura sînt considerate la dimensiunile universalităţii, se spune: „...cultura *în genere*... e o parte a datoriei omului şi a destinaţiunii vieţii sale....; Într-o chemare practică şi morală numai zace adevărata împlinire a vieţii omeneşti, cultura... e... prepararea şi după aceea ornamentul acesteia... Fiece element al culturii (literatura în primul rînd, n.n.) trebuie să cultive într-adevăr, trebuie să formeze, să înnobileze fiinţa internă şi arătarea exterioară a personalităţii". În cea mai evidentă apropiere de ideea de moralitate a culturii şi literaturii se află valoarea educativă, pacifică şi creatoare a acestora. „Omul e cel mai înalt şi mai nobil op de artă al naturii; într-un sens şi mai nobil ar trebui să fie şi cel mai frumos op de artă al artei, al *propriei sale puteri creatorie, libere, conştii morale*" [11]. Ideea aceasta, de mare actualitate, îşi are întemeierea în însăşi natura umană şi are astăzi, cele mai largi posibilităţi de aplicabilitate. În vremea noastră se verifică o dată mai mult şi cu mai multă evidenţă decît în oricare alt timp una din cele mai valoroase opinii ale poetului, cuprinsă în studiul *Cultură şi ştiinţă.* Calitatea cea mai înaltă a culturii, spune Eminescu, „*este universalitatea... omul se uneşte nemijlocit cu omenirea,* vede

[10] Ex. în art. *Teatrul românesc şi repertoriul lui,* unde Hugo este considerat drept model strălucit pentru tinerii care vor să scrie drame naţionale române.

[11] Subl. n.

BDD-A1599 © 1965 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:53:59 UTC)

împlineşte şi pricepe scopul şi chemarea sa în ea, mai mult decît în comunitatea mai îngustă a familiei, comunei şi statului..." [12] Poetul are perspectiva umanistă a unităţii tuturor popoarelor. Scopul general al vieţii şi al culturii este umanitatea. Concepţia aceasta îl fereşte pe Eminescu deopotrivă de cosmopolitism şi şovinism. Naţiunile sînt nuanţele prismatice, coloristice ale omenirii, văzută ca o prismă. „Faceţi ca toate aceste colori (naţiunile, n.n.), scrie Eminescu în *Geniu pustiu*, să fie egal de strălucite, să fie egal de poleite, egal de favorizate de lumina ce le formează, fără care ele ar fi pierdute în nimicul neexistenţei — căci în întunericul nedreptăţii şi al barbariei toate naţiunile îşi sînt egale în abrutizare, în îndobitocire, fanatism, în vulgaritate; ci cînd lumina abia se reflectă în ele, se formează colori prismatice... Poeţii şi filozofii... presupun în cîntec şi cuget înălţimile cerului şi le comunică naţiunilor respective".

În veac, Eliade preluase şi începuse să pună în practică ideea franceză a unei biblioteci universale, Maiorescu şi-o însuşise pe aceea a universalităţii poeziei, după Schlegel şi Hegel, Eminescu, intelectual de largă formaţie şi comprehensiune, gînditor de o rară profunzime filozofică, în condiţiile unei civilizaţii care excludea izolarea provincială, enunţă, pentru prima dată la noi, ideea de literatură universală, căreia îi şi dădea aplicare în multilaterala sa activitate şi din perspectiva căreia privea întreaga literatură a lumii. Mai mult decît atît şi mai mult ca pînă la el, Eminescu ajunge la definirea conceptului de universalitate a culturii, a cărei realitate constituie o treaptă superioară a civilizaţiei şi înseamnă împlinirea înaltelor principii umane de înţelegere şi concordie universală. „Cel mai frumos din toate cîte sînt frumoase este sufletul frumos", spunea marele nostru poet ,punîndu-şi sub semnul acestei idei schilleriene toată opera şi viaţa sa, pentru care va rămîne mereu actual, al nostru şi al tuturor oamenilor.

[12] Subl. n.

BDD-A1599 © 1965 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.42 (2026-11-15 20:53:59 UTC)